

О. М. ГОЛОВНЯ

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СТАБІЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ:
(теорія, методологія, перспективи)**

Монографія

УДК 354.85 : 330.1 (477)

Г 61

Рецензенти:

Третяк В.П. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управління та адміністрування Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Мельник М.І. – доктор економічних наук, професор, завідувач сектору просторового розвитку Державної установи «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України», м. Львів.

Пилипів В.В. – доктор економічних наук, професор Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, м. Київ.

Г61 Головня О. М. Державна політика соціального розвитку України в контексті забезпечення стабілізації економіки: (теорія, методологія, перспективи): монографія / О. М. Головня. – Запоріжжя:, 2017. – 492 с.

Друкується за рішенням Вченої ради Класичного приватного університету (протокол № 4 від 29 листопада 2017 року).

У монографії обґрунтовано науково-методичні підходи дослідження ефективності державної політики в системі забезпечення соціальної спрямованості економіки України. Здійснено аналітичну оцінку ефективності державних важелів економічної політики України в контексті формування позитивних зрушень соціального розвитку. Особлива увага приділяється перспективним структурним особливостям пріоритетів економічної політики держави в процесі генезису соціального розвитку, серед яких провідне місце займає проблема управління соціальною складовою державних витрат. Автором запропоновано стратегічно-цільові орієнтири забезпечення соціально орієнтованої стабілізації національної економіки, розкриті можливості стабілізації національної економіки за рахунок внутрішніх драйверів соціально-економічного розвитку.

Розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, підприємців, фахівців органів державного управління.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ.....	8
1.1. Концептуальні підходи до державної політики забезпечення прогресивної координації економічних та соціальних інтересів держави.....	8
1.2. Передумови, шляхи та принципи формування моделі національної економіки на довгострокову перспективу.....	41
1.3. Механізм взаємодії ринкової саморегуляції та економічної політики держави в концепції соціально орієнтованої національної економіки.....	63
РОЗДІЛ 2. ДОКТРИНАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	80
2.1. Макроекономічна складова формування сучасної парадигми національної економіки на засадах довгострокового соціального розвитку.....	80
2.2. Вихідні методичні принципи оцінки ефективності державної політики в системі забезпечення соціальної спрямованості національної економіки України.....	114
2.3. Економічна діагностика впливу ключових факторів на можливості трансформування національної економіки на засадах соціального розвитку.....	136
2.4. Соціальна компонента організаційного процесу впровадження державної політики в контексті досягнення стабілізації економіки.....	156
РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ІНСТРУМЕНТІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	180
3.1. Практичні аспекти державної політики соціального розвитку в контексті вирішення реформаційних проблем національної економіки.....	180
3.2. Сучасні проблемні домінанти національної економіки під впливом гео економічних викликів.....	205
3.3. Базові критерії добробуту населення, як результату ефективності економічної політики держави.....	221

3.4. Основні загрози посилення макроекономічних дисбалансів України в системі економічної та соціальної безпеки.....	247
3.5. Завдання сталого соціально-економічного розвитку сільських територій в умовах сучасних аграрних реформувань.....	275
РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВНІ ПРІОРИТЕТИ ТА ЗАХОДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРАВЛЕНОСТІ.....	289
4.1. Програмно-цільове управління в контексті виконання завдань державної політики соціального розвитку	289
4.2. Сучасні проблеми фінансового забезпечення соціальних пріоритетів економічної політики України.....	306
4.3. Корпоративна відповідальність національного підприємницького сектору в системі державно-приватно-соціального партнерства.....	349
4.4. Механізми активізації модернізаційних процесів економіки за рахунок внутрішніх детермінантів соціально-економічного розвитку.....	381
РОЗДІЛ 5. СТРАТЕГІЧНИЙ ВЕКТОР ІННОВАЦІЙНИХ НАПРЯМІВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ СТАБІЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	390
5.1. Діапазон стратегічно-управлінських рішень забезпечення соціально орієнтованої стабілізації національної економіки.....	390
5.2. Побудова задачі оптимального розподілу обмеженого обсягу фінансування соціальних видатків бюджету.....	415
5.3. Формування ресурсно-управлінських чинників забезпечення ефективної державної політики соціального розвитку в умовах стабілізації національної економіки.....	438
ВИСНОВКИ.....	479
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	480
ДОДАТКИ.....	516

ВСТУП

Стабільний соціальний розвиток – це не тільки кінцева мета економічного зростання, але і ресурс, активний механізм економічного зростання. Цільовим пріоритетом економічної політики України має бути людина, життєві потреби та інтереси, які не можуть бути реалізовані без соціального чинника. Важко розвивати ефективну економіку, включаючи виробництво, розподіл, обмін і споживання, якщо не буде ефективного житлового будівництва та житлово-комунального господарства, зайнятості, мотивації персоналу, нормування та охорони праці. Всі напрямлення соціального розвитку в кінцевому вимірі відображають забезпечення стабілізації економіки та економічного зростання. Стабілізаційна політика держави – концепція, згідно якої економічний ріст забезпечується через підвищення ефективності виробництва, науково-технічний програм і забезпечення мінімального забруднення навколишнього середовища.

Взаємозалежність та взаємодоповнюваність економічного та соціального – характерна риса системного державного розвитку, у якому економічна якість рівною мірою поєднується із соціальною якістю, що концептуально повинно передбачати домінування гуманістичного фактору, за яким людина визначається головною постаттю формування економічних та соціальних відносин. Тобто, економічний розвиток тісно пов'язаний з соціальним, але оцінити цей зв'язок важко, оскільки складно визначити наслідки соціальних процесів за допомогою лише кількісних показників. З підвищенням зрілості і масштабності процесів економіки категорію економічного розвитку закономірно стали пов'язувати не тільки з кількісними, але і з якісними змінами. Перетворившись в багатосторонню категорію, він вступив у більш складний взаємозв'язок з категорією прогресу.

Темпи економічного зростання та підвищення ефективності виробництва пов'язані з рівнем соціальної сфери, станом освіти, охорони

здоров'я, фундаментальною та прикладною наукою. Метою стають прогресивні зрушення в соціально-економічному розвитку країни, а засобом досягнення – ефективне державне регулювання.

Стабілізація національної економіки України пов'язана з необхідністю виходу з системної кризи під впливом загрозливих факторів світового геополітичного простору. В умовах безпрецедентної відкритості економіки України на неї впливають фактори світової економічної кон'юнктури. Макроекономічна нестабільність обумовлена системою економічних, демографічних, політичних, управлінських, соціологічних, етнічних та психологічних факторів.

Стабілізація економіки України пов'язана з державною політикою соціального розвитку держави. Державну політику соціального розвитку України можна вважати ефективною, якщо вона буде направлена не лише на соціальний захист бідних і потребуючих, а й на формування високого людського потенціалу нації через систему освіти, охорони здоров'я, культури.

В той же час вплив соціальних факторів на результати економічного розвитку недостатньо досліджені економічною наукою і не враховуються нинішньою практикою господарського керівництва країни та регіонів.

Адже фактично в країні сформувалася деіндустріалізована модель економіки з імпортозалежним внутрішнім ринком. Така ситуація вимагає системних інституціональних трансформацій стосовно зовнішньої залежності української економіки, її широкого залучення до постіндустріального виробництва товарів та послуг, ліквідації макроекономічних дисбалансів, прискорення економічного зростання. Саме такі фактори є базисом формування потужної державної політики, направленої на соціальний розвиток країни в контексті стабілізації національної економіки. Це ставить вимогу формування нового набору інструментів державної політики соціального розвитку.

Продовження децентралізації управління має стати дієвим фактором стабілізації національної економіки, сприяти підвищенню ефективності використання бюджетних коштів на всіх рівнях управління. Головні завдання децентралізації на середньострокову перспективу полягають у завершенні формування спроможних територіальних громад, посилення їх інституційної та ресурсної спроможності, запровадженні стратегічного планування розвитку територій, розбудові територіальної інфраструктури, підвищенні якості надання всього спектру послуг населенню.

Вищезначене вимагає розробки теоретико-методологічних положень формування та використання ресурсів економічного зростання та формування ефективної державної політики соціального розвитку. Актуальність досліджуваної теми посилюється стратегічною спрямованістю обраної тематики, оскільки стабілізаційні процеси національної економіки сприятимуть створенню умов для якісного оновлення середовища життєдіяльності людини.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Концептуальні підходи до державної політики забезпечення прогресивної координації економічних та соціальних інтересів держави

Під державною політикою ми розуміємо сукупність стратегічних цілей, державно-управлінських інструментів та інституційних регуляторів, що діють на основі розробки і реалізації раціональних довгострокових та оперативних правових, організаційно-економічних та програмно-технологічних рішень.

Ми визначаємо державну політику соціального розвитку як багатокomпонентну стабільну й організовану систему цілеспрямованої діяльності державних та недержавних інституцій різних форм власності та видів діяльності, які забезпечують ефективне вирішення завдань у сфері науково-технічного, організаційно-економічного, фінансового, екологічного, соціального й культурного розвитку держави та подолання сукупності соціальних проблем. Забезпечення ефективної державної політики соціального розвитку можливе лише в умовах стабільного розвитку національної економіки. Досягнути цього реально за умов реалізації політики стабілізації, що є складовою економічної політики держави, спрямованої на підтримання сталої й динамічної рівноваги національної економіки.

Світова економічна думка визначає політику стабілізації як державну політику щодо підтримання національного обсягу виробництва і залучення ресурсів, зменшення циклічних коливань, рівня інфляції та безробіття за допомогою інструментів і важелів грошово-кредитного та фіскального регулювання.

Виходячи з цього державну політику соціального розвитку варто розглядати з позиції теорії систем. Для вивчення явищ і процесів у будь-яких структурах широко використовується системний підхід. Методологічна особливість системного підходу зводиться до орієнтації дослідження на максимальне розкриття цілісності об'єкта та механізмів, що його забезпечують, на визначення різних проявів складно утвореного об'єкта і зведення їх до єдиного теоретичного уявлення. Системний підхід заснований на принципі цілісності об'єкта дослідження, тобто дослідженні властивостей об'єкта як єдиного цілого, єдиної цілісної системи. Обґрунтованість цього принципу полягає в тому, що ціле наділено такими властивими йому якостями, котрими не володіє жодна з його складових.

Кожна система самокерована. Одночасно у процесі саморозвитку вона зазнає зовнішніх впливів. Діяльність і розвиток системи підпорядковані загальній об'єднуючій меті, а всі її елементи мають локальні цілі, вирішенню яких підпорядковане їхнє існування. Ю.М. Харазішвілі слушно вважає, що це найважливіша властивість системи та є яскравим прикладом проявлення чинності закону діалектики про перехід кількості в якість [355, с. 41]. На відміну від локального підходу, що передбачає вивчення певної структури і функціональних особливостей автономних, окремо взятих її елементів, системний підхід розглядає кожен об'єкт як систему й орієнтує дослідження на з'ясування його цілісності, виявлення в ньому різноманітних типів зв'язків та поєднання їх у єдину теоретичну картину.

Будь-яка система – це внутрішньо організована сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле і спільно діють для досягнення визначеної мети. Серед основних якостей системи виділяють такі: детермінованість, динамічність, стійкість, автономність, адаптованість [17, с. 30]. Т. Парсонс виділив чотири функціональні передумови, без яких ні одна система не в змозі вижити: адаптивну, ціледосягнення, інтегративну і підтримки порядку. Першій функції економічної системи, яка слугує цілям пристосування суспільства до середовища, відповідає економіка. Другою, що

пов'язана з досягненням цільових установок суспільства і його окремих членів, є підсистема політичних переконань. Третя – функція забезпечення внутрішнього єднання, достатньої впорядкованості – відповідає підсистема, в яку входять інститути, що підтримують загальну культуру і набір необхідних чинників для існування системи символів. І четверта функція, яка вирішує завдання засвоєння членами суспільства норм системи, пов'язана з підсистемою, що включає інститути, які узгоджують структуру особистих мотивацій з цілями і цінностями суспільства [238, с. 44].

Проблема соціально-економічних систем з позицій системного аналізу не знайшла чіткого визначення, незважаючи на те, що цим поняттям досить часто користуються, їхній зміст не завжди розкривається в енциклопедичних словниках. Проте знання структури системи, її механізмів функціонування та розвитку дає можливість управляти нею, впливати на її структуру і змінювати її кон'юнктуру за допомогою відповідних інститутів та інституційно-правового забезпечення.

Конкретні трансформації в одній з них набувають визначеного сенсу за умови аналогічних змін в іншій. Тому і розмежування економічної та соціальної систем досить умовне. Регулюючи функціонування економічної та соціальної системи засобами та інструментами регулятивної політики, держава виконує або прогресивну або регресивну роль, однак не може примусити суспільство існувати за такими відносинами, котрі суперечать дії об'єктивних економічних та соціальних законів.

Кожна з систем в певні періоди економічного розвитку країни може займати домінуюче становище, характеризуючи тим самим особливості розвитку країни в цілому. Тому потреби сьогодення ставлять перед науковцями завдання створення нової теорії економічної системи. Така теорія покликана розкрити змістовно-концептуальні положення процесу відтворення основних напрямів функціонування даної сфери в своєму теоретико-методологічному значенні. Вона повинна бути зорієнтована на вирішення соціальних проблем. Економічна складова не існує без соціальної,

але кожна з них має елементи самодостатності, тому функціонування економічної і соціальних систем відбувається через функціональний взаємозв'язок їх елементів, а розвиток через динамічні якісні зміни.

Інтерес до проблем економічного розвитку країни, визнання необхідності підвищення ефективності функціонування соціальної складової в офіційних документах, потреба в розробці більш точного уявлення про масштаби, темпи, послідовність і орієнтованість економічних перетворень в кризових умовах розвитку країни сформували потребу в теоретичному кроці, який дозволив би виявити специфічну логіку понять "економічний розвиток" та "соціальний розвиток", виявити їх продуктивні пояснювальні функції. Ця потреба проявляється в наростаючій кількості спроб досліджувати дані категорії і використовувати їх в аналізі економічної реальності.

Категорія „розвиток” передбачає формування наступного понятійного ряду: „зміни – трансформація – еволюція – розвиток”. Основними критеріями щодо різниці в наведених поняттях є: довжина явища в часі; походження та характер явища (випадкові /закономірні); тип спрямованості (зворотне /незворотне). Відповідно до переходжу від одного поняття до іншого, в понятійному ряду зростає ступінь тривалості та зворотності, зменшується дія факторів випадковості [133, с. 8]. В цьому випадку розвиток характеризує нелінійний процес нарощування складності при переході від одного якісного стану до іншого. Не випадково в світовій економічній науці поряд з теоріями економічного росту розповсюджується наукове направлення – теорії економічного розвитку. Її появу відображає потреба в підвищеній увазі до якісних характеристик, які стоять за економічною динамікою.

В науковій традиції та лексиці, поняття „розвиток” має стійкий позитивний зміст. „Розвиток” є центральною категорією матеріалістичної діалектики. Найважливіші риси розвитку пов'язані з глибинними сторонами дійсності і можуть розумітися тільки за умови пізнання цілісності предметів, явищ, процесів. Цим терміном прийнято називати прогресивні зміни

характеристик досліджуваного об'єкту, рух в напрямку більш модернізованого, якісно покращеного стану суспільної системи, більш повного задоволення потреб індивідуумів.

На наш погляд, процес розвитку – це складна, багатомірна, незворотна, направлена, закономірна зміна конкретних матеріальних і економічних явищ, яка складається з різнонаправлених та циклічних трансформацій, що ведуть до виникнення якісно нових станів чи принципово новітніх об'єктів як своєрідних цілісних систем. Тільки одночасна наявність всіх властивостей відрізняє процеси розвитку від інших змін. Це пов'язано з тим, що зворотність змін характеризує процеси функціонування, тобто циклічне відтворення постійної системи функцій.

Між економічним і соціальним розвитком існує тісний взаємозв'язок. Основні показники, що характеризують економічний розвиток – зміна макроекономічних показників в напрямі зростання протягом тривалого періоду, зростання ВВП, зростання прибутковості підприємств, позитивна динаміка інвестицій, стабільність фінансової системи, стійкі інноваційні процеси. Саме ці показники дають можливість прояву позитивних показників соціального розвитку: високий рівень доходів населення, ефективна структура доходів і витрат, високі державні стандарти та гарантії, високий рівень зайнятості.

Аналіз механізмів соціального та економічного розвитку вимагає глибокого вивчення його внутрішньої будови, організації та функціонування. В ньому потрібно шукати нормативно-ціннісний вектор для кожного періоду часу, але цей вектор не обов'язково буде направлений в сторону загальноприйнятого розуміння прогресу. Для перехідного періоду в Україні це особливо актуально, так як проблеми економічного розвитку очевидні. Адже для України характерні гігантські трансформації економічних і просторових процесів, різке зниження управління, зміна дії різних факторів і стимулів економічного розвитку. Феномен трансформацій проявляється в зміні ролі соціальних інститутів, стереотипів економічної поведінки різних

груп населення. Особливість України, як і інших країн пострадянського простору, висока соціальна ціна ринкових реформ, це не тільки зниження рівня благополуччя, але і втрата тих соціальних гарантій, які давала минула система. В такому перехідному стані стають очевидними економічні проблеми для суспільства, що трансформується, доводиться не стільки організувати економічне зростання, скільки протидіяти спонтанному падінню людського потенціалу та деградації соціальних галузей економіки.

Процес становлення теоретичного фундаменту системи поглядів на соціальний та економічний розвиток містить в собі кардинальну перебудову суспільної свідомості, що характерно для періоду формування ринкового середовища.

Становлення теорій соціального та економічного розвитку у вітчизняній та зарубіжній науці відбувалося в межах розроблення таких головних концепцій: меркантилістської (виявлення екзогенних чинників економічної динаміки, обґрунтування активної державної політики, спрямованої на забезпечення первісного нагромадження капіталу, формування національного ринку і підтримку національного виробника); ринкової (пріоритет ендогенних чинників, економічний лібералізм як основа господарського розвитку на основі застосування історичного методу); соціальної (державна – координатор соціальної взаємодії і агент прогресивних змін). На межі XIX-XX ст. оформилася соціальна концепція економічного розвитку на теоретичному базисі державного капіталізму як синтез економічної науки і соціальної політики [361].

В XX ст. новим підходом в економічній теорії є інституціональна школа (Т. Веблен, Дж. Гобсон, Дж. Коммонс, В. Мітчелл), яка аналізує економічні проблеми у взаємозв'язку з соціальними, політичними, етичними, правовими. Теорія в великій мірі базується на теорії соціального реформізму (Дж. Мілль) та філософії прагматизму (Дж. Дьюї, Ч. Пірс). З часом теорія інституціоналізму виливається у неоінституціоналізм (Р. Коуз), що включає такі основні дослідження: теорія суспільного вибору, теорія прав власності,

політична економія регулювання, нова інституціональна економіка та нова економічна історія.

Серед шкіл і напрямів сучасної економічної теорії, які пояснюють важливість соціальних чинників в політиці держави, варто виділити постіндустріалізм – сукупність теорій постіндустріального, інформаційного суспільства, суспільства знань, нової економіки. Постіндустріальне суспільство – нова стадія суспільного розвитку, яка приходить на зміну індустріальному суспільству.

Концепція постіндустріалізму набула поширення в теоріях економічного розвитку за рахунок такого ресурсу як інформація, що є джерелом зростання економічної продуктивності та головного рушія суспільного розвитку: теорія (суперіндустріального) інформаційного суспільства (Й. Масуда, Ю. Хаяші), теорія інформаційного суспільства (Д. Лайон, Е. Тоффлер), теорія постіндустріального суспільства (Д. Белл, Дж. Гелбрейт, В. Ростоу, А. Турен), теорія індустрії знань (Т. Махлуп), теорія суспільства постмодерну (З. Бауман, К. Кумар,), теорія суспільства ризику (У. Бек, Е. Гідденс), теорія суспільства мережевого інтелекту (М. Кастельс), теорія електронно-цифрового суспільства (Д. Танскотт), теорія суспільства знання (Н. Штер), теорія економіки знань (І. Іноземцев, Ж. Сапір), теорія інноваційної економіки (Ф. Агійон, Б. Барро, Д. Бекаттіні, Дж. Хоувеллс).

Серед сучасних поглядів на вирішення питання балансу соціальних та економічних інтересів а також виживання людини на основі концептуальних заходів соціо-еколого-економічної безпеки заслуговує підхід вітчизняного науковця В. Мунтіяна. Він пропонує створення нової парадигми теорії інформаціогенної моделі економіки, що гармонійно поєднує духовну, інформаційну та матеріальну сфери людини з природою. На його думку, така модель є самодостатньою та сомореалізуючою системою, спроможною створити умови для уникнення людством екологічної та економічної катастроф і забезпечити соціальний прогрес [219].

Частина вітчизняних економістів вважає, що прийшов час сформувати нову наукову теорію соціально справедливого суспільства, яка є формою синтетичного знання і дозволяє обґрунтувати модель соціальної поведінки суспільства за допомогою системного впливу економічної ідеології на управлінську діяльність держави в усіх сферах життєдіяльності [250].

Окрему увагу в умовах нестабільності здобувають теорії економічного зростання: теорії економічного зростання в умовах нестабільності (В. Геєць), теорія стабілізації економіки (Г. Дейлі), який пропонує нормативні методи контролю коливань рівня економічної активності, згідно з якими потрібно мінімізувати відхилення найважливіших економічних параметрів від встановлення нормативів, використовуючи при цьому політико-економічний інструментарій.

Багатофакторні моделі економічного зростання, розроблені в свій час П. Дугласом, Р. Солоу, Я. Тінбергеном і Дж. Мідом, трактуючи соціальний розвиток як похідну від економічного зростання, розкривають залежність динаміки обсягів виробництва у національному масштабі від затрат праці, капіталу і часу, від рівня технологій та інтегрованого коефіцієнта пропорційності. Відповідно до цих моделей, шлях до вирішення завдання досягнення стабільного розвитку полягає у подоланні перешкод для нарощування ВВП за рахунок усунення негативних наслідків від спадів виробництва і пов'язаних з ними безробіттям, інфляцією та зростанням соціальної напруженості [256, с. 43].

Поглиблене розуміння понять „економічний розвиток” та „економічна система” слід здійснювати з огляду на ще більш широкую та узагальнену категорію ”соціальне”, яка є складовою суспільних відносин. Поняття „соціальне”, „соціальний розвиток”, „соціальна система” та інші терміни та категорії соціального характеру доцільно визначати й вивчати з позиції загальної теорії систем, яку науковці вважають міждисциплінарною науковою теорією, створеною для теоретичного і емпіричного вивчення всіх систем. Хоча трактування слова „соціальне” здається однозначним, все-таки

це поняття використовується в багатьох значеннях. Слово „соціальне” походить від латинського *socialis* – спільний, суспільний, а також від кореня *sequi* – наступний, супроводжуючий. Так, наприклад, С.Д.Валентей говорить, що „соціальне усе, що забезпечує реалізацію інтересів та ціннісних орієнтирів у рамках даних конкретних відносин між суспільством, природою та людиною” [30, с.78]. Утруднення у формуванні єдиного концептуального підходу до трактування сутності соціального як аспекту суспільних відносин пов’язані з тим, що поняття „суспільство”, як базове у дослідженні категорій соціального розвитку, запозичене економікою із соціології, і дотепер в основному базується на онтологічних і гносеологічних принципах.

Щодо фундаментальних концепцій, які лежать в основі теорії соціального розвитку, то на увагу заслуговують, в першу чергу, такі: а) конвенційна концепція, згідно з якою соціальний розвиток трактується як будь-яка зміна соціального договору чи соціальної конвенції на користь будь-якої групи індивідів; б) концепція відтворення суспільства, основана на принципах перевищення результату людської діяльності над її затратами та передумовами і заперечує можливість соціально-економічного, а тому і будь-якого розвитку; в) теорія соціальної онтології, яка заперечує уявлення про направленість, стадійність, безповоротність історичних змін; г) екологічно орієнтована концепція соціального розвитку, котра вимагає впровадження в життя нових моделей освіти та виховання, що базується на принципах соціоприродної етики, цілісності особистості та світосприйняття, яка висунута представниками антропокосмізму.

Традиційні розуміння розглядають соціальну складову як похідну від економічної, що надає соціальному розвитку рис вторинності щодо економічного зростання. Такий підхід був характерний переважно для індустріального суспільства і не міг враховувати того, що науково-технічний прогрес відкрив нову постіндустріальну епоху, в якій економічна потужність примножується за рахунок проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок, управління інформаційними потоками,

нарощування інтелектуального потенціалу та слугує для задоволення зростаючого рівня людських цінностей і потреб. Людство увійшло в таку стадію, на якій саме розвиток людини, піднесення її матеріального, культурного і духовного рівнів визначають розвиток суспільства. Економічний розвиток має багато аспектів і передбачає орієнтацію на духовне вдосконалення особистості, а не тільки на зростання загального добробуту.

В умовах системного суспільного існування поняття „соціальне” використовується в таких основних значеннях: а) загальнофілософське, все, що має відношення до людини і суспільства, їх властивостей, історичний та культурний початок, змістовна цінність, яка пронизує все людське; б) поняття вживається у значенні суспільний, тобто відмінний від біологічних, природних явищ і процесів; в) поняття відображає становище і роль людини в соціумі й виражається у взаємозв'язку, взаємодії різних соціальних груп, які диференціюються за певними ознаками; г) поняття відображає стосунки нерівності, що існують між людьми; д) терміном „соціальні” називають сектори економіки, для яких принципи ринкової економіки можуть не застосовуватися або використовуються в обмеженій мірі – це охорона здоров'я, освіта, житлово-комунальне господарство; е) з цим поняттям пов'язують уявлення про соціальну політику, яка не повинна протидіяти механізму економічної політики; є) „соціальне” означає допомогу тим соціальним групам населення, які не задіяні в ринковій економіці, у зв'язку з обмеженими можливостями, що обумовлені віком, працездатністю та інше; ж) поняття охоплює всю сукупність проблем населення: стосунки між різними спільнотами, умови праці, побуту, відпочинку, забезпечення матеріальними благами. Інакше кажучи, „соціальне” – це особлива площина суспільних відносин, яка виникає в ході існування індивіда та соціальних спільнот в конкретних історичних умовах, проявляються у ставленні одне до одного, до свого місця в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Тобто „соціальне” – це інтегрована сукупність тих чи інших засобів і особливостей суспільних відносин даного суспільства індивідами чи групами індивідів в конкретних умовах місця і часу у ставленні людей один до одного. Ця сукупність виступає також стержнем поняття в складі термінів, які розкривають сутність загальної діяльності людей – соціальний розвиток, соціальна система, соціальна держава, соціальна політика, соціальні відносини, соціальні зв'язки. „Соціальне” – характеризується особливими властивостями і ознаками: а) усвідомлення ціленаправленої суспільної діяльності кожним індивідом, соціальною групою, суспільством; б) формування важливих соціальних закономірностей, тенденцій і якостей в процесі взаємодії різних соціальних структур і спільностей; в) затвердження соціального статусу, який існує в соціальній ієрархії різних соціальних класів і прошарків, організації боротьби за покращання життєвих умов, задоволення інтересів і потреб; г) розвиток і затвердження принципу справедливого розподілу матеріальних і духовних благ суспільства (соціальної справедливості); д) вдосконалення і впровадження дійсних правових демократичних основ суспільства, втілення в життя принципів свободи та рівності.

Соціальний розвиток як процес життєдіяльності суспільства є результатом дії об'єктивних закономірностей, з одного боку, а з другого – соціального управління, яке ґрунтується на усвідомленому використанні правильно зрозумілих закономірностей [368, с.10]. Інвестування у соціальний розвиток держави постає сьогодні важливою складовою суспільного поступу. Взаємодія економічних і соціальних складових пояснює не тільки те, що економічний розвиток забезпечує зростання економічних можливостей для задоволення соціальних потреб, а й зворотню дію соціальної складової на підтримку високої економічної активності.

Всі зміни в соціальному житті країни перебувають у логічному зв'язку зі змінами в інших сферах життєдіяльності держави, і в першу чергу їм притаманна причинно-наслідкова залежність від матеріально-виробничої

сфери. Саме визначення економічної основи в країні є вирішальним чинником, який забезпечує націленість, зміст і темпи соціального розвитку.

На сучасному етапі відбувається подальше уточнення самого змісту процесу економічного розвитку з посиленням його обґрунтування. Саме тут зіштовхнулися дві ідеології: ультраекономічна і соціально-економічна. Суто економічний підхід опирається на прямолінійне трактування рішучої ролі сфери економіки в забезпеченні матеріальної основи благополуччя суспільства. На такому підході, який перебільшено абсолютизує автономію економіки, наполягають деякі українські науковці, серед яких С.О. Матвеев та Л.І. Лясота. Центральною тезою в такому підході є гіпотеза про те, що сучасна економіка у своєму історичному розвитку набуває все більшої самостійності, формує власні цілі, норми і принципи та виробляє специфічні функції, що знаходять застосування тільки в економічній сфері, але не можуть бути застосовані в інших сферах життя суспільства [198, с.69]. Сучасна і найбільш розповсюджена версія, що базується на ліберально-ринкових ідеях і відстоює класичну і одночасно тривіальну позицію: чим більш економіка ринкова і відкрита, тим в неї вища економічна динаміка і більше можливостей в досягненні населенням високих життєвих стандартів. Прагнення повніше реалізувати принцип комплексності в дослідженні економічних процесів закономірно призвело до розробки соціально-економічного підходу, який зближує господарські процеси з соціальними наслідками і цілями розвитку. Опорна ідея принципу полягає в розумінні неминучості процесу соціалізації економіки, який в загальному вигляді полягає в збагаченні господарювання соціальними якостями та цілями. Таким чином, економіка втрачає свою виключну автономію від інших суспільних сфер і виступає не лише матеріальною основою прогресу суспільства, але й засобом досягнення більш високих економічних цілей. Ще одна змістовна відмінність соціально-економічного підходу проявляється у визнанні суттєвої ролі проблеми розподілу в національних економіках та в світовому господарстві. Не тільки виробництво та обмін, але й сфера розподілу є

важливою областю економічного прогресу. А політика розподілу, що має соціальну основу, стає ефективним амортизатором, що пом'якшує безмірну жорсткість конкурентно-ринкового механізму.

В історичному розвитку можна виділити такі періоди взаємозв'язку економічного та соціального розвитку: а) синкретичне поєднання у древніх, в яких економіка не виділялася в самостійну сферу суспільного життя; б) відособлення і протидія економічного та соціального, які взаємовиключають один одного; в) гармонізація економічного і соціального, елементи якої проявляються у вищих формах соціального ринкового господарства.

В умовах постіндустріального розвитку взаємодія економічної та соціальної складової припускає те, що економічний розвиток забезпечує зростання можливостей для задоволення соціальних потреб та зворотню стимулюючу дію соціальної складової на підтримку високої економічної активності. Відповідно до положень соціоекономічної концепції, яка визначає соціоекономічну двоєдність суспільства як загальну суперечність між економічними і соціальними факторами суспільного прогресу, людські ресурси як активний творчий суб'єкт економічного життя суспільства перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності з економічними явищами і процесами, зумовлюють їх динаміку й спрямованість. Їх співвідношення, усталена відповідність, прагнення до динамічної рівноваги, узгодження інтересів людини з різноманітними груповими інтересами (політичними, економічними, соціальними, етнічними) формують соціоекономічну двоєдність суспільства [282, с.12].

Соціальна відповідальність держави в економічній політиці має формуватися з врахуванням конкретно-історичних умов країни. Соціальна відповідальність держави в економічній політиці слугує предметом достатньо широких наукових дискусій, причому об'єм поняття і його зміст у різних дослідників значно відрізняється (рис. 1.1).



Рис. 1.1. Теоретичні аспекти державної політики соціального розвитку

України

Складено автором за джерелом: [293].

Це обумовлено тим, що соціальна відповідальність держави в економічній політиці є найбільш значущою сферою інтересів сучасного суспільства і важливою частиною діяльності сучасної держави. Соціальна відповідальність держави тісно пов'язана з типом і рівнем розвитку суспільства, з господарюючою ментальністю населення, з тими цілями і завданнями, які ставить суспільство перед собою у своєму соціальному розвитку. Ми розглядаємо соціальну відповідальність держави в економічній політиці як діяльність держави та інших політичних і соціальних інститутів, направлених на прогресивний розвиток соціальної сфери суспільства, вдосконалення умов, способу і якості життя людей, забезпечення визначної частини їх життєвих потреб, надання громадянам необхідної соціальної підтримки, допомоги і захисту з використанням для цього фінансового та суспільного потенціалу.

Серед цілей економічної політики держави з врахуванням принципів соціальної відповідальності особливої уваги заслуговують: 1) створення правових передумов і матеріальних умов для задоволення економічних, соціальних і культурних питань, які відповідають інтересам різних соціальних груп і прошарків населення; 2) моніторинг показників якості життя різних вікових, соціальних і професійних груп в кожному з регіонів країни, який дозволяє використовувати об'єктивні критерії для вимірювання і оцінки ефективності соціальної політики на державному і регіональному рівнях; 3) поетапне підвищення соціальних стандартів життя населення стосовно житла, а також принципова відмова від прийняття будь-яких політичних рішень, що направлені на зниження уже досягнутих стандартів; 4) збалансований соціально-економічний розвиток і подолання диспропорцій між регіонами, що передбачає зв'язок між регіонами і стимулювання розвитку депресивних територій, формування єдиних вимог до соціальної інфраструктури, реалізація програм зі створення робочих місць та контроль за переміщенням трудових ресурсів; 5) координація між місцевими, регіональними та національними рівнями прийняття рішень в сфері

економічної політики, а також між галузями в інтересах стійкого розвитку, вирівнювання фінансових можливостей і забезпечення соціальної безпеки; 6) скорочення рівня безробіття і усунення причин структурного безробіття і неповної зайнятості серед молоді, жінок, інвалідів та інших соціально вразливих груп населення і окремих осіб, що знаходяться в неблагоприємних умовах; 7) створення робочих місць, що відкриває можливості для поєднання оплачуваної праці з виконанням сімейних обов'язків; 8) сприяння адаптації населення до економічних умов, технологій і нових ринків праці за допомогою наданих можливостей для освіти, отримання інформації і професійної підтримки; 9) державна підтримка і розвиток „третього сектора економіки” – незалежних від держави некомерційних суспільних утворень соціальної направленості, що мають різну організаційну форму і призначені сприяти досягненню соціальних змін, значущих для суспільства в цілому [293].

Соціальна відповідальність держави в економічній політиці формується і реалізується в процесі діяльності суб'єкта не лише в особі державних структур, але й органів місцевого самоуправління, суспільних організацій, а також виробничих та інших колективів. На мезорівні основним суб'єктом економічної політики виступають органи влади регіонів. На мікрорівні основним суб'єктом економічної політики є сім'я та домогосподарство.

Соціально-економічна складова ефективного державного регулювання визначає мету суспільного виробництва, формує принципи й методи організації національної економічної політики. Соціальна та економічна система є системами, між якими існує діалектично-функціональна залежність. Сутність їхнього органічного взаємозв'язку полягає у взаємному системному прогресі, коли жодна з них не може розвиватися на шкоду іншій.

Системний підхід передбачає декомпозицію економічної системи, тобто поділ її на окремі елементи (аналіз), і дослідження їх властивостей як елементів цілого (синтез). Серед основних принципів системного підходу

виділяються насамперед: а) принцип цілісності (неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей її елементів); б) залежностей кожного елемента чи властивості системи від їх місця всередині цілого; в) структурованості, що передбачає можливість описання системи через установлення її структури; г) взаємозалежності структури та середовища; д) ієрархічності.

Спрямований економічний розвиток країни підтримує чітке функціонування економічної системи, яка в свою чергу стимулює матеріально-виробничу сферу. Зміст поняття „економічна система”, як і будь-якої наукової категорії, багатопланове. Але в ньому є деяке постійне ядро, яке висловлює сутність поняття, категоріальний зміст. Тому є необхідність в його уточненні з врахуванням накопиченого економікою теоретичного і емпіричного матеріалу, який відображає зміст та структуру економічної системи. Перші уявлення про систему виникли ще в античній філософії, яка висунула ідею тлумачення систем як упорядкованості та цілісності буття. Сьогодні окремі науковці відносять соціальну систему до соціетальної, вважають її похідною від економічної, так як економічна система є визначальною, але залежною від соціальної системи [338, с. 19].

Економічна система завжди складноорганізована, оскільки містить елементи, якісно різні за природою й властивостями (індивіди, різнорівневі суб'єкти господарювання та управління, соціальні інститути, економічна політика держави, економічні відносини та інше). Дійсно, саме суспільство є найбільш загальною і складною системою, а її елементами - індивідууми, діяльність яких обумовлена статусом, ролями, приналежністю до відповідної групи та особистісними цінностями.

Можна погодитись зі словами Ю.К.Зайцева, який говорить, що для правлячої еліти в СРСР дослідження суті та форм розвитку соціальної системи носили формальний, у значній мірі фарисейський характер, оскільки людина була метою розвитку лише у програмних документах партії (справжня мета – влада заради влади та задоволення потреб правлячого

класу) [136, с.101]. В сучасних умовах глобалізації, при яких Україна інтегрується в Європейський союз, що вже є соціально орієнтованим ринковим господарством, необхідність дослідження соціальних факторів економічного розвитку стає важливою науковою проблемою та передумовою визначення цілей та методів прискореного розвитку держави.

Своєрідність соціальної системи полягає в тому, що відносини, які виникають в ній, мають комплексний характер і не зводяться до відносин тільки економічних, тільки політичних або тільки духовних. Вони специфічно проявляються у всіх сферах життя, є в тій чи іншій мірі і соціально-економічними, і соціально-політичними, і соціально-духовними за змістом. Спільно з економічною системою соціальна визначає цілі матеріального і духовного виробництва та політики здійснюваної у суспільстві, формує принципи і методи їх організації [275, с. 47].

Цілісність економічної системи базується на наявності механізмів, які сприяють тому, що елементи в цій системі існують постійно, а їхні поведінка і дії певною мірою є передбачуваними. Ці механізми є механізмами регуляції, які не тільки визначають спосіб внутрішньої та зовнішньої взаємодії елементів соціальної системи при досягненні нею визначених цілей, але й сам зміст соціальної стратифікації, природу соціальних конфліктів. Ці механізми регуляції зв'язують функціональний аспект соціальної структури з її поділом на класи, верстви, прошарки й групи. У складних соціальних системах одночасно може існувати безліч різних механізмів, що регулюють їхню діяльність. Однак завжди можна зафіксувати механізм, який домінує в конкретних умовах. М.В. Туленков та О.Г. Чувардинський визначають його як центральний механізм регуляції соціальної системи, який зв'язує цілі основних її елементів з цілями системи в цілому [339, с. 56].

Тому поняття центрального механізму державної регуляції означає спосіб координації і напрямів економічних дій у процесі досягнення соціальних цілей. Даний організаційно-управлінський механізм визначає також межі можливостей економічної системи в досягненні своїх цілей в

умовах існуючої економічної організації, а також вартість усіх ресурсів, необхідних цій системі для їх досягнення. Який механізм регуляції в економічній системі є центральним – залежить від досягнутої продуктивності праці та раціональності соціально-економічних структур, що забезпечують динаміку економічного розвитку. Зміна механізмів регуляції – це реакція системи на ті коливання в середовищі, яким вона не в змозі запобігти. Такі зміни завжди відбуваються в умовах економічної кризи або дезінтеграції, завдяки чому мобілізація економічної енергії для послаблення або руйнування традиційного устрою системи влади і економічних привілеїв.

Економічну систему можна вважати однією з функціональних складових територіальних соціально-економічних систем. Економічній системі властива наявність цільової функції, що виражає загальний напрям її розвитку, інших важливих функцій, які характеризують існування і розвиток системи як цілісного об'єкта. Тобто така система є цілісною сукупністю людей – виробників та споживачів матеріальних та духовних благ, а також об'єктів економічного призначення. Крім того, економічна система являє собою організоване ціле, котре включає окремих індивідів, економічні спільноти, об'єднаних різноманітними зв'язками, взаємовідносинами. Така система складається з елементів, головними серед яких є люди, їхні зв'язки і взаємодія, що формується на базі тієї чи іншої економічної ідеї. Поведінка елементів економічної системи детермінується певними економічними позиціями (статусами), котрі вони займають, і конкретними економічними функціями (ролями), які вони виконують, та економічними нормами і цінностями, прийнятими в даному суспільстві, а також їх різноманітними індивідуальними якостями у вигляді економічних властивостей особи (мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси).

Важливо, що і економічна система, і соціальна складаються із двох взаємозалежних підсистем: керованої та керуючої. До керованої належать елементи, що забезпечують безпосередній процес створення матеріальних і духовних благ, а до керуючої системи – елементи, що забезпечують процес

управління, тобто процес цілеспрямованого впливу на механізми керованої системи. Зв'язок між керуючою й керованою підсистемами здійснюється за допомогою інформації, що є основою для вироблення ефективних управлінських впливів, які надходять для дієвого виконання.

Функціонування економічної системи і управління нею є процесом збереження їхньої цілісності та перетворення в новий якісний стан. В таких умовах економічна система є одночасно керуючою та керованою системою, тобто є суб'єктом та об'єктом управління. У економічних системах мета – важливий системоутворюючий фактор. Наявність мети існування і розвитку цілісної системи потребує наявності засобів та дій, спрямованих на її досягнення. Дії із застосування певних засобів є не що інше, як функції системи та її компонентів. Функції останніх похідні від функцій системи і за своєю суттю є діями, спрямованими на досягнення мети цілісної системи. Ці дії можуть бути добровільними, свідомими або примусовими, коли для їх здійснення застосовуються сила влади. В тому чи іншому разі, „працюючи” на мету системи, її компоненти виконують притаманні їм функції, які теж спрямовані на досягнення загальної мети.

Високий динамізм розвитку економічної системи – важлива умова життєздатності суспільства для забезпечення оптимальних умов щодо реалізації життєвих потреб населення, індивідуального розвитку людини, забезпечення принципів соціальної держави, а також формування загального добробуту та соціальної безпеки. Адже економічна система є генератором функціонування соціальної держави та формування такої її моделі, яка б мала довгостроковий інноваційний потенціал. Комплексний розвиток економічної системи виявляється в тому, що за рахунок досягнень НТП постійно вдосконалюється середовище існування основної продуктивної сили – людини, яка створює новий, інтенсивний тип відтворення населення. Цей тип різниться, перш за все, покращанням якісних характеристик населення і трудових ресурсів, зростанням їх освітнього та фахового рівня, неперервним підвищенням фізичних і духовних здібностей за умов одночасного

скорочення кількісного приросту населення. Останнє відбувається за рахунок випереджаючого зростання витрат на відтворення нових поколінь зі збільшенням фонду засобів на відтворення робочої сили.

Для економічних систем властива організація та дезорганізація. Самоорганізація зароджується внаслідок діяльності окремих елементів, виражаючи їхні об'єктивні зв'язки, впливає на організаційно-управлінську структуру. Дезорганізація супроводжується явищами нестабільності та нерівномірності розвитку. При цьому, згідно з синергетичною теорією, у таких особливих кризових станах нестійкості соціальної системи навіть дії окремих особистостей можуть впливати на національні процеси. Суть дезорганізації полягає в дезінтеграції соціальних інститутів (державних та громадських), які не виконують свої функції, в ослабленні механізмів державного моніторингу та контролю. Проявами такої дезорганізації стають, в першу чергу, конфлікти (внутрішньоособистісні, внутрішньоорганізаційні, внутрішньорегіональні, внутрішньодержавні, наднаціональні, міждержавні та ін.), соціальні ризики та загрози (безробіття, інфляція, демографічна криза, злиденність населення та ін.). З даними властивостями пов'язані результати дії економічної системи – регенерація або руйнування. Якщо дезорганізуючий момент переважає над силою організуючих зв'язків, то це призводить до загального порушення організаційної форми економічної системи, внаслідок чого існуюча система трансформується в іншу форму.

Через надзвичайну складність економічну систему слід віднести до класу великих динамічних самоорганізованих цілеспрямованих відкритих систем. До найбільш характерних особливостей економічної системи слід віднести: а) наявність великої кількості елементів, що виконують різні функції і мають багаторівневу ієрархічну структуру; б) динамічність поведінки елементів, підсистем, наявність складних взаємозв'язків, включаючи зворотні; в) нерегулярність впливу зовнішнього середовища в поведінці системи; г) нестационарність окремих вимірів системи і стохастичність її функціонування (тобто випадкову або ймовірну її природу,

що не дозволяє точно спрогнозувати процеси і зміни); д) унікальність і непередбаченість дії системи у визначених обставинах (завдяки присутності в ній діяльного елемента людини) і, разом з тим, наявність у неї граничних можливостей, що визначаються наявними ресурсами; е) здатність змінювати свою структуру та формувати варіанти поведінки; є) здатність адаптуватися до умов, що змінюються; ж) спроможність і прагнення до цілеутворення, тобто формування цілей всередині системи.

Функціонування і розвиток економічної системи відбувається на основі економічних зв'язків і взаємодії її елементів. У загальному вигляді зв'язок являє собою вираження сумісності чи функціонування розвитку об'єктів. В соціально-економічних дослідженнях виділяються різні типи зв'язків: зв'язки функціонування, зв'язки розвитку, причинні зв'язки, структурні зв'язки. Під економічними зв'язками можна розуміти набір факторів, що обумовлюють спільну діяльність людей в спільностях для досягнення поставлених цілей.

Нехтування законами розвитку економічної та соціальної систем призводить до їх дезорганізації, що відкидає суспільство в його розвитку назад.

Взаємозалежність і взаємодоповнюваність соціальної та економічної систем є характерною рисою системного розвитку суспільства, в якому економічна ефективність поєднується з соціальною ефективністю. Слушною є думка В.П. Третяк, яка вважає, що сучасна економічна теорія здебільшого розглядає ефект від вкладень в соціальну сферу, як такий, що слабо піддається кількісному визначенню та проявляється через досить тривалий період часу. Оцінка ефективності та, відповідно, обґрунтування шляхів раціоналізації ресурсного забезпечення соціальної сфери залишається недостатньо розробленими. Різноманітність функцій її складових не дозволяє виділити спільний показник ефективності використання економічного потенціалу, крім того, кінцевим результатом діяльності соціальної сфери є задоволення потреб, більшість з яких не може бути виміряна безпосередньо економічними показниками [337, с. 59].

Зміст поняття та кількісні виміри ефективності функціонування сфер діяльності соціального характеру залежать від визначення переліку й оцінки результатів. Різноманітність процесів суспільного відтворення, яка підтримують галузі соціального призначення, дає можливий соціальний, внутрішньогалузевий, зовнішній та економічний ефект, що висвітлюють різні напрямки їх впливу на сукупні результати соціального стану держави та її регіонів. Віддзеркалюючи цільовий аспект ефективності, соціальна ефективність виявляється у вдосконаленні соціально-трудова відносин, підвищенні професійно-освітнього та культурного рівня працівників, зміцненні їх здоров'я, продовженні тривалості життя, покращанні якості життя населення, що вимірюється в кожній галузі за допомогою натуральних та кількісних показників. Так, наприклад, результати витрат праці та коштів у медицині відображаються в скороченні смертності та захворюваності населення, збільшенні середньої очікуваної тривалості життя, в житлово-комунальному господарстві – у зростанні забезпеченості населення регіонів житловою площею, поліпшенні інженерного обладнання та благоустрою житлової забудови.

Соціальна ефективність певною мірою виявляється й у визнаному суспільно необхідним рівні витрат на виробництво послуг соціального призначення: їх вищому соціальному ефекту відповідає вища величина суспільно необхідних витрат на створення послуг. Категорія соціальної ефективності опосередковано враховує особливості ресурсного забезпечення та процесу надання послуг на певному етапі економічного розвитку. Економічна та внутрішньогалузева ефективність характеризується показниками, специфічними для кожної з її ланок та пов'язаними з витратами, порівняння яких дозволяє встановлювати ступінь раціональності використання наявних ресурсів. При цьому економічна ефективність відображає динаміку засобів досягнення певних економічних цілей та створює передумови для підвищення економічної ефективності на засадах збільшення обсягів виробництва і споживання послуг соціального

призначення, що забезпечує поступальне нарощування ресурсів суспільного відтворювального процесу. Обчислюють її за сумою витрат ресурсів у розрахунку на одиницю послуг. Таким чином, економічна і внутрішньогалузева ефективність, з одного боку, визначають, наскільки раціонально використовуються ресурси для досягнення соціально-економічних результатів, а з іншого – відіграють підпорядковану роль, оскільки специфіка цієї сфери обумовлює перевагу соціальної значущості доходів. Зовнішня ефективність функціонування економічної сфери відображає визнання відповідних суспільних видатків невід'ємною частиною витрат на відтворення сукупної робочої сили. Її оцінка ґрунтується на виявленні залежності між обсягами суспільних витрат на розвиток її ланок соціального призначення та змінами якісних ознак трудових і матеріальних ресурсів суспільного виробництва, а також подальшим аналізом динаміки потенціалу та обсягів виробництва з урахуванням зазначених якісних змін. Усі аспекти ефективності взаємопов'язані: підвищення соціальної і зовнішньої ефективності створює передумови для посилення економічної та внутрішньогалузевої ефективності, тоді як покращання рівня життя населення й нарощування трудових ресурсів суспільства через задоволення його потреб у послугах соціального призначення визначальним чином впливають на якість людського капіталу, стимулюють подальше збільшення обсягів та поліпшення якості їх надання. Спільною закономірністю формування певного ефекту від інвестування ланок соціальної сфери вважають також доволі тривалий лаг прояву відчутних для суспільства та економіки позитивних змін у якісних характеристиках людського капіталу, пов'язаних зі станом здоров'я, професійно-освітнім і культурним рівнем населення [337, с. 64].

Соціально орієнтована національна економіка має функціонувати на основі економічної та соціальної систематичностей. Економічна використовує правила регулювання організаційної структури економіки та її процесів, а також сукупність суб'єктів управління, що надають економіці

відповідної організаційної форми. Тому проблема критеріїв раціональності організаційних систем управління перетворюється в проблему раціональності усього економічного середовища, в якому функціонує безліч організаційних структур в умовах певного історичного часу. Раціональність функціонування економічної системи полягає у пошуку шляхів та ефективних методів нагромадження інформації, а також у сукупності економічних інтересів, які беруться до уваги при визначенні глобальних цілей суспільства і прийнятті головних стратегічних рішень. Економічна раціональність економічної системи означає, що стратегічні рішення ухвалюються головним чином з опорою на критерії економічного розвитку підприємств, корпорацій чи державних установ, якщо вся їхня власність або певна їхня частина належить державі. Соціальна раціональність означає, що пошук альтернатив вибору напрямів діяльності соціальної системи або інформації і критерії оцінки здійснюються в більш широких масштабах з урахуванням усіх соціальних наслідків схвалюваних рішень, а шкала переваг набуває комплексного й багатовимірного характеру і враховує всі соціальні потреби й інтереси або максимальну їх кількість [339, с. 95].

На основі переваги економічної та позаекономічної мотивації залучення осіб до праці діє перетворення соціальної системи в активний фактор прискореного прогресу глобалізованого суспільства. Одним із вирішальних екзогенних та ендогенних факторів формування економічної системи є потреба будь-якого суб'єкта суспільства у соціальній справедливості та соціальній підтримці. Розвиток соціальної та економічної системи полягає у взаємозалежному системному вдосконаленні, коли жодна підсистема не може бути автономною й не може розвиватися для кризи в іншій, тим паче, що поступові зміни в одній з них набувають реального змісту тільки тоді, коли їм відповідають такі самі зміни іншої. Тому розвиток соціальної системи має органічно поєднуватися та збалансовуватися з розвитком економіки на основі інноваційно-інвестиційних проектів. На перший погляд, економічна система і притаманні їй матеріальні потреби

протилежні соціальній, соціальним потребам включно з духовними, культурними, гуманітарними. Але насправді ця протилежність не виключає їхнього взаємозв'язку, тому цілком очевидне зростання значення економічних факторів для розвитку соціальної сфери. Синтезу соціальної та економічної складових суспільного розвитку, крім принципу взаємодоповнюваності, відповідає теза про подвійну роль людини в суспільному виробництві: як фактора виробництва і як мети виробництва.

Низка українських науковців [304, с. 23] справедливо зауважує, що взаємозв'язок економічної і соціальної сфер передбачає різні моделі людини і, відповідно, неоднакові механізми координації її поведінки. Економічна людина (*homo economicus*, тобто раціональна, винахідлива, максимізуюча) взаємодіє з іншими людьми через ринки і ціни. Соціальна людина (*homo socialis*) взаємодіє з іншими людьми через соціальні норми, соціальне партнерство, соціальні традиції. Тобто товарність і соціальність у підході до людини прямо протилежні. Перша визнає людину – носія робочої сили, друга – людину-особистість.

Для максимального пристосування до потреб соціального розвитку і підтримки економічної стабільності необхідний такий механізм регулювання економічних процесів, який би забезпечив гарантоване задоволення первинних життєвих потреб і звільнив би людину від необхідності вести боротьбу за суто фізичне виживання, розкріпачив свідомість працівника, сприяючи усвідомленню ним своєї людської цінності, формуванню дієздатної особистості, економічно й соціально активної, раціональної за мисленням та поведінкою, здатної самостійно приймати рішення. Такий підхід було сформовано економічною практикою провідних західних країн, що дало змогу „збудувати” міцний теоретичний „фундамент” під практичні заходи щодо розвитку людських ресурсів. Наслідком визнання продуктивної природи внесків у розвиток цих країн стало більш збалансоване співвідношення економічної та соціальної складових суспільного розвитку.

Адекватному розумінню соціального розвитку має сприяти вивчення його світоглядних і філософсько-методологічних засад з урахуванням доробку таких доктрин: зіставлення екологічних та економічних цінностей; теорії економічного зростання і сталого розвитку; забезпечення сталого розвитку регіонів і поселень; якості життя та її індикаторів; забезпечення розвитку людини і соціальних гарантій; макроекономічні перетворення і державний протекціонізм в сфері матеріального виробництва; теорія власності, її вплив на оптимальність розвитку та інші. В таких умовах соціальний розвиток можна розглядати на різних рівнях: макрорівні, мезорівні, мікрорівні.

Комплексна картина соціального розвитку включає аналіз змін соціальних інститутів, норм, цінностей, а також внутрішніх механізмів суспільних змін, в якості яких виступає взаємовідношення конфлікту і консенсусу. Поряд з цим соціальний розвиток стає як зміна соціальних практик і боротьба між економікою, політикою та соціальними інтересами населення. Узагальненим показником соціального розвитку виступає динаміка життєвого стандарту, якість життя, ступінь реалізації особистого потенціалу. Соціальний розвиток в міру своєї специфіки, призначений здійснювати функцію теоретичного забезпечення даного процесу, оскільки він допомагає ідентифікації і самоідентифікації індивідів і спільноти, що розгортається відповідно до їх потреб, інтересів і цінності в діяльності, перетворенню в конкретному напрямку соціальних структур і інститутів. Реалізація даних функцій веде до рішення багатьох проблем економіки: подолання розриву між мікро- і макрорівнями, статистикою та економічною динамікою, перенесення акценту з дослідження і структур і, форм соціальної організації на соціальну діяльність. Інтегративний характер соціального розвитку проявляється в накопиченні матеріального і духовного багатства суспільства, ускладненні вже існуючих і нових елементів, функцій, зв'язків, відносин в суспільній системі. Розвиток передбачає збільшення можливостей

і ресурсів людини, суспільства і держави в різних сферах буття. Воно забезпечується правовими, політичними, економічними та іншими засобами.

Ми вважаємо, що теорію соціального розвитку в контексті стабілізації національної економіки слід розглядати з огляду концепції сталого розвитку держави та її регіонів. Дана концепція має довгу історію становлення, починаючи від наукових праць В.І. Вернадського про ноосферу, декларації першої конференції ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.), де було зазначено зв'язок економічного і соціального розвитку з проблемами навколишнього середовища, наукових доповідей Римського клубу (1972 р.), у яких формулювалися ідеї переходу цивілізації до стану „глобальної динамічної рівноваги”, звіту Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку (1987 р.), конференції ООН з проблем навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро до сьогодні. Появу терміну „сталий розвиток” (англ. sustainable development) пов'язують з ім'ям прем'єр-міністра Норвегії Гру Харлем Брундланд.

У формулюванні ООН сталий розвиток - це розвиток суспільства, що дозволяє задовольняти потреби нинішнього покоління, не завдаючи при цьому шкоди можливостям майбутніх поколінь для задоволення їхніх власних потреб [255]. У міжнародному плані системне і методично цілісне викладення ідеології стійкого розвитку постало на Порядку денному XXI ст. і представляє собою стратегію подальшого розвитку людської цивілізації. На сьогодні в рамках ООН розроблено універсальний механізм узгодження рішень держави, що входять до ООН, який має бути використаним для переходу до сталого розвитку. У міжнародній практиці термін „стійкий розвиток” означає високу соціальну та екологічну якість економічного зростання, тобто зростання економіки при забезпеченні соціального розвитку та охорони навколишнього середовища.

Концептуальні засади забезпечення сталого соціально-економічного розвитку держави та його критеріїв в умовах України висвітлено в працях О.Г. Білоруса, В.М. Гейця, А.В. Головача, С.І. Дорогунцова, Б.М.

Данилишина, В.І. Куценко, О.Г. Осауленка та інших. Українські науковці одноставно сходяться на думці, що в основі сталого розвитку є процес збалансованого економічного і соціального розвитку за умови дотримання екологічних критеріїв, відтворення природного середовища з врахуванням вимог нинішнього і майбутнього поколінь, в інтересах конкретної людини (як особистості) і людства в цілому [188; 239]. Тобто при цьому мова йде про досягнення соціальних і екологічних цілей за рахунок ефективного економічного механізму їх задоволення. В таких умовах формується ланцюг: соціальні та екологічні цілі → економічні цілі → стійке економічне зростання. Слід погодитись зі словами О.Г. Осауленка про те, що стратегія сталого розвитку – це комплексне системне поняття, яке охоплює всі сторони розвитку суспільства і має складну структурну ієрархію: від планетарної надсистеми до соціально-економічних систем окремих країн, регіонів, виробничих комплексів (галузей), фірм (домашніх господарств) [239, с. 7].

Отже, одним з найважливіших завдань держави є забезпечення сталого соціально-економічного розвитку на основі співвідношення між динамікою соціальної та економічної систем та їхніх складових. У короткостроковій перспективі стратегічною метою сталого розвитку України повинне бути подолання економічної та структурної кризи, що розвинулась в період переходу до демократичного суспільства. Тому для досягнення сталого розвитку є необхідним використання комплексного підходу, що базується на стабільному соціально-економічному розвитку (рис.1.2.). Основу сталого розвитку на національному рівні складають: продумана екологічна, соціальна й економічна політика, демократичні інститути, що відповідають потребам людей, правопорядок, заходи для боротьби з корупцією, вирішення тендерного питання і створення сприятливих умов для інвестицій. Таким чином, перехід до сталого розвитку – це глобальний процес, в якому кожна країна повинна скоординувати з усім світовим співтовариством заходи, вжиті в напрямку реалізації цілей і принципів нової цивілізаційної моделі.

У довгостроковому плані успішне вирішення завдання сталого розвитку буде залежати від нових підходів, що призведуть до зміни звичної практики на всіх рівнях як офіційного, так і приватного життя суспільства. Акценти розвитку будуть зміщуватися з економічних на еколого-соціальні та з матеріальних на духовно-моральні й інформаційні. Почне формуватися нове суспільство, що є першим етапом становлення ноосфери, стосовно якої висловлювався В.І. Вернадський.

Необхідно розмежовувати поняття „сталий економічний розвиток” і „економічне зростання”, які сьогодні часто ототожнюються. Сталий економічний розвиток стосується системи в цілому, а економічне зростання визначає закономірності динаміки показників окремих компонентів економічного розвитку. Виходячи з властивості емерджентності систем, економічний розвиток не є арифметичною сумою стійких зростань окремих компонентів розвитку.

„Сталість” стосується економічної системи в цілому, „стійкість” – окремих її компонентів: екологічного, природного, правового, культурного середовища. Крім того, розвиток відбувається, перш за все, на молекулярному рівні, тобто на рівні найпростіших складових елементів, соціальному аспекті – на рівні особистості, родини, підприємства. У такому разі сталий розвиток соціально-економічних систем і їх складових має здійснюватись не тільки заради збереження цілісності системи, гармонізації розвитку всіх її компонентів, а й в інтересах окремої людини і людства в цілому.

Виходячи зі змісту економічного розвитку, можна виділити такі його критерії: а) збереження цілісності. Економічний розвиток утворюють всі його компоненти, які є рівнозначними у його формуванні. Сталого розвитку не може бути при високих темпах економічного зростання і одночасному забрудненні середовища чи високому рівні тінізації економіки. б) врівноваженість компонентів соціального розвитку. Незважаючи на безперервні зміни в соціальній та економічній системах та їх підсистемах,

деякі вирішальні параметри повинні залишатися незмінними (позитивні тенденції економічного зростання, високий рівень життя населення, високий ступінь правової захищеності особи, постійне виконання соціальних функцій державою та інші). При цьому рівновага економічної системи означає збалансованість окремих компонентів сталого розвитку з метою недопущення руйнації системи, збереження її як єдиного цілого. Економічна рівновага є типом інтегральних рівноваг, яка забезпечує національну безпеку та політичну стабільність у суспільстві. Часткова рівновага – це кількісна відповідність взаємопов'язаних параметрів і виступає у вигляді часткової рівноваги виробництва і споживання, платоспроможності населення і наявних товарів, доходів і витрат населення, рівноваги товарного і грошового ринку, економічної і соціальної складової. Загальна рівновага – це збалансованість усієї соціальної системи, наявність взаємопов'язаних і взаємоузгоджених пропорцій між підсистемами, в усіх сферах, галузях, на всіх ринках, які забезпечують ефективний розвиток соціальної системи. в) високий ступінь організованості економічного розвитку, який залежить від складності функцій, котрі він виконує та досконалості його структури. г) відтворюваність процесів в усіх компонентах економічного розвитку. Перераховані критерії соціального розвитку є передумовою створення конкурентоспроможної національної економіки з новими кількісними і якісними параметрами, функціями і структурою відповідно до вимог сучасності.

Оскільки соціальна та економічна системи належать до класу систем, що розвиваються, то при цьому економічний розвиток, може визначатися, як незворотні, планомірні, закономірні зміни структури та комплексу взаємозалежностей всіх складових системи. Процес розвитку може відбуватися у відкритих системах, якими є соціальна та економічна система, які знаходяться в стані нерівноваги. Виникнення несталих станів свідчить про порушення рівноваги в соціально-економічній системі, а це, зазвичай, викликає загострення соціальних проблем та появу соціальної незахищеності

населення. Найбільшу цікавість викликає економічний розвиток у зв'язку з соціальними змінами (рис.1.2.). Соціальні зміни - перехід соціального об'єкту з одного стану в інший. Тобто соціальними змінами є модифікації в суспільстві, в соціальних інститутах і соціальній структурі, в установлених в суспільстві нормах поведінки.

Економічний розвиток включає поступові позитивні зміни в соціально-економічній системі та комплексі взаємозв'язків між її структурно-організаційними елементами. Соціальні зміни являють собою перетворення, які відбуваються протягом деякого часу в соціальних спільнотах, групах, інститутах, організаціях в їх взаємовідносинах. Тобто, соціальні зміни, що включають в собі соціальний прогрес визначають економічний розвиток. В свою чергу, соціальний прогрес – перехід до більш складних форм суспільного життя, зміни в соціальних відносинах, що ведуть до росту соціальної свободи і соціальної справедливості. Інакше кажучи, соціальна зміна – найбільш узагальнене поняття, що характеризує соціальну динаміку. Економічний розвиток є протилежним до декаденції – процесу економічного спаду, при якому соціальні інститути втрачають функцію соціального контролю і суспільство втрачає свою цілісність.

Економічний розвиток відбувається під впливом факторів, що впливають на регенерацію соціально-економічної системи, коли в результаті даних процесів відбувається зміна структури та функцій складових систем (поява нових економічних агентів, нових соціальних та економічних інститутів, нових джерел фінансування, нових прошарків населення). В таких умовах підтвердженням економічного розвитку є адаптація соціально-економічної системи до внутрішніх і зовнішніх змін відповідно до новоствореної мети. В цілому розвиток є багатофакторним процесом і може відбуватися нерівномірно, включаючи етапи піднесення і спаду, одночасно з позитивними і негативними змінами окремих блоків соціально-економічної системи. При цьому на процес економічного розвитку, як показано на рис. 1.2., впливає фактор біфуркації.

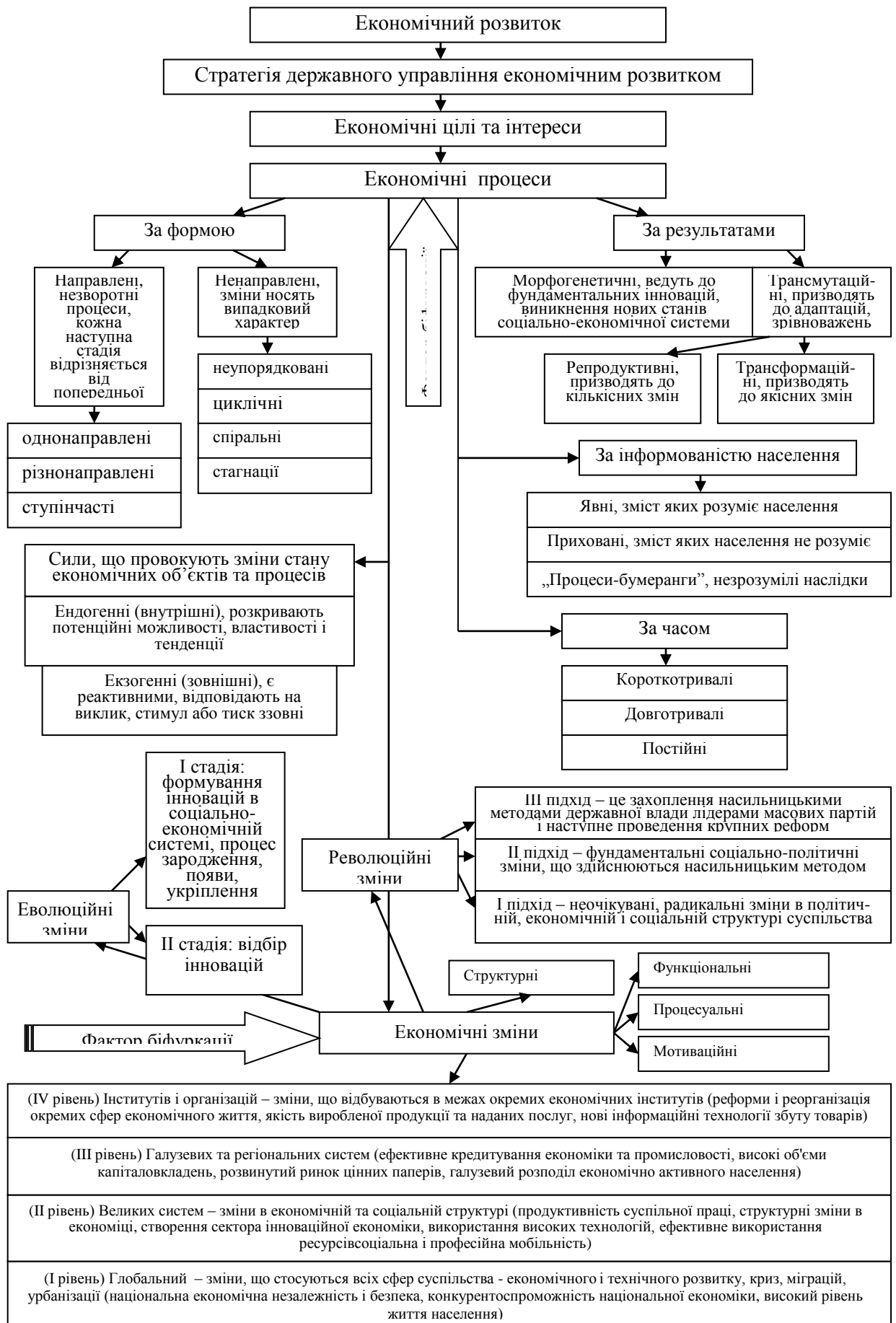


Рис. 1.2. Механізм економічного розвитку в соціально орієнтованій національній економіці

Це означає, що Україна сьогодні знаходиться в тій точці, коли по багатьох напрямках можливі різні варіанти подальшого розвитку економіки.

При цьому нестійкість перспективи достатньо велика і траєкторія розвитку в значній мірі визначається рішеннями, що приймаються сьогодні. Економічний розвиток як багатофакторний процес може відбуватися нерівномірно, включаючи періоди зростання і спаду, коли відбуваються кількісні і якісні зміни в окремих компонентах. При цьому можуть мати місце позитивні і негативні тенденції.